



Секція:

СЛОВ'ЯНИ ТА  
СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ

*І. П. Возний, А. В. Федорук*

## ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ ЧОРНІВСЬКОГО ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ X - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

У статті аналізується можлива кількість населення, яке проживало на території найбільш дослідженого на теренах Північної Буковини Чорнівського гнізда поселень.

*Ключові слова:* демографія, садиба, селітебна зона, гніздо поселень, Чорнівка.

Важливою передумовою економічного, інтелектуального, політичного розвитку будь-якої країни є демографічний фактор як самостійна складова фундаменту, на якому тримається суспільство. При цьому найбільшою цінністю є людина. І як частина духовного світу суспільства, і як сама по собі окремих духовний світ, і як виробник матеріальних благ, і як продовжувач людського життя. Людина – мірило всіх речей – проголошує загальновідомий крилатий вислів. Могутність кожного народу, його поступальний розвиток, здобутки значною мірою залежать від кількісного і якісного людського потенціалу. Тому важливий напрямок у дослідженнях давньоруської держави складає розгляд кількісної сторони суспільних процесів у ній. Бурхливі зміни в соціально-економічному, політичному й етнічному житті населення Київської Русі неможливо досягнути без вивчення історичної демографії. Проблеми останньої в галузі давньоруської історії ще остаточно не вирішені. Це можна пояснити, в першу чергу, тим, що писемні джерела не містять статистичних даних, необхідних для демографічних розрахунків, а методика використання археологічних матеріалів фактично не розроблена.

Сучасні дослідження з історичної демографії базуються, в основному, на аналізі писемних джерел і в даному напрямку науковці накопичили вже певний досвід. Останнім часом почав активно розвиватися напрямок досліджень, який орієнтується на матеріали археологічних розкопок і підтверджує їхню перспективність (Бибииков, Толочко 1988, с. 34-40).

Сучасна історична демографія не може обійтися без даних, почерпнутих з археологічних матеріалів. За допомогою археологічних джерел можна з'ясувати умови життя сільського населення, визначати тенденції розвитку продуктивних сил, картографувати і виявити типологічну різноманітність поселень. У поєднанні з писемними джерелами ці дані здатні внести в проблему історичної демографії давньої Русі нову якість.

За писемними джерелами давньоруського часу двір постає як головна складова забудови міст і сіл. Забудова селянської садиби, характер розміщення і групування основних будівель у комплексі житла – одна з найважливіших його особливостей. Попри думку про відсутність закритих селянських дворів та існування жител з прилеглими спорудами, розкопки селищ доби Русі на низці пам'яток дозволили виявити не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й огорожені групи синхронних об'єктів (Готун 2016, с. 140). Вважається, що потребам індивідуального господарства у Давньоруській державі найбільше відповідав індивідуальний двір-садиба і саме він був економічною основою суспільства. Правда питання внутрішньої забудови територій рядових поселень Давньоруської держави на сьогоднішній день ще вивчене недостатньо. Садиби виділялися переважно під час досліджень великих давньоруських міст – Києва, Звенигорода, Новгорода, Пересопниці (Гупало 2014; Прищепя 2016; Сагайдак 1991). Про існування садиб пересічних мешканців у пригородах великих міст згадується в літописі: в Києві 1140 р. князь Всеволод Ольгович почав «зажигати двори иже соуть предъ городомъ в Копыреве кончи» (Ипатьевская летопись 2001, с. 302), біля м. Опави князь Данило Галицький із союзниками «да пожгоуть вся внешняя храмы и ограды и гумна» (Ипатьевская летопись 2001, с. 823).

Двори також існували у сільській місцевості: «Пославше же по селомъ, пожгоша жита и дворы» (Ипатъевская летопись 2001, с. 332), «и мастере всяции бежаху ис Татаръ, седелници и лоучници, и тоулници, и коузниче железозу и меди и среброу... и наполниша дворы окр(е)сть града поле и села» (Ипатъевская летопись 2001, с. 843).

Однак рядові поселення переважно розорюються і залишки забудови знівельовані, погано фіксуються за зовнішніми ознаками межі пам'ятки. Тому до повного археологічного дослідження поселень важко визначити систему розташування жител, наявність вулиць, кількість житлових споруд, наявність садибної забудови тощо (Ягодинська 2014, с. 322).

Спробуємо тепер визначити приблизно чисельність населення гнізда поселень X – першої половини XIII ст. біля с. Чорнівка, оскільки на території Північної Буковини воно є найбільш дослідженим. Культурний шар поселень цього періоду в більшості своїй не перекритий пізнішими відкладеннями, тому розрахунки можна провести з найбільшою вірогідністю. Для цього, виходячи з теоретичних розробок П. П. Толочка, необхідно знати наступні висхідні дані, а саме: загальну площу неукріплених поселень, розміри селянської садиби, щільність забудови (Толочко 1989, с. 194).

Загальна ресурсна зона цього гнізда має вигляд майже правильного овалу, витягнутого вздовж р. Мошків, і складає близько 7000 га.

Дане гніздо розташоване на південно-західній околиці Хотинської височини у своєрідному геоморфологічному районі. Тут горбисте пасмо похило спадає на південь до Припрутської долини. Ця територія належить до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу вигляду передгірського ландшафту.

Виходячи з аналізу сучасної ландшафтної ситуації в досліджуваному мікрорегіоні, можна припустити, що за типами ландшафтів заплава ріки займала площу близько 20 га, а схили пагорбів – 27 га. Найпридатнішими для оранки були рівнини пагорбів і похилі схили, з крутизною не більше 8 – 10°, та тераси, всього близько 1500 га, що приблизно відповідає площі за сучасною картою землекористування. В Сірет-Дністровському межиріччі в даний час у землеробстві вже існувала трипільна система обробітку ґрунту, що дозволяло отримувати стабільні урожаї. Отже, орні землі були постійними і розміщувалися неподалік від поселень.

Окрім того, природні луки відігравали значну роль у кормовому балансі тваринництва, яке мало тут стійловий характер. Під пасовищами могло бути біля 300 га. Не останнє місце в харчуванні належало і рибному промислу на ріці, а буюкові ліси, які оточували гніздо (займали площу 5000 га), були не менш придатні для полювання на різну дичину, що постійно додавало до раціону харчування додатковий висококалорійний продукт.

Таким чином, даний регіон мав цілком сприятливі для проживання умови.

Історія Чорнівського осередку розпочалася з невеликого поселення V – VII ст., розташованого на першій надлуговій терасі р. Рули. Воно відноситься до празької культури і добре датується керамікою та п'ятипальчастою фібулою (Тимощук 1990, с. 179). У VIII – X ст. в долині р. Мошків і на її притоках розташовувалося гніздо слов'янських поселень, яке складалося з господарсько-адміністративного центру, семи селищ та курганного могильника (Тимощук 1982, с. 187-188). Найбільшим – материнським ремісничим поселенням було Чорнівка II в ур. Рули 7,5 га. На території об'єднаного центру виявлені, крім 160 западин від жител-напівземлянок, залишки ремісничих майстерень, печі для збагачування залізної руди (Русанова, Тимощук 1984, с. 19-26). З півночі і півдня його прикривали зруби-вежі.

До складу гнізда входило ще 8 поселень з наступними площами, які розділяються на дві групи: а) малі (Чорнівка IV, VII, IX), площа яких не перевищує 2 га – Чорнівка IV, ур. Вигона – 0,8 га; Чорнівка VII, ур. Падиволос – 1,1 га; Чорнівка IX, ур. Баба Замерзла – 0,8 га. На них могли проживати невеликі колективи (40 – 70

людей), які вели спільне господарство і утворювали велику патріархальну сім'ю. Другу групу б) становили великі поселення (Чорнівка I, III, V, VI), площа яких становить 2 – 5 га. – Чорнівка I, ур. Рули; Чорнівка III, ур. Малі Ярки – 2 га; Чорнівка V, північна частина села – 3 га; Чорнівка VI, ур. Цигани – 2,1 га; Чорнівка VIII, ур. Турецька Могила – 1,2 га (рис. 1: А). На території таких поселень нараховують по два малих селища і до 40 западин від жител-напівземлянок на кожному. Аналогічне співвідношення площі поселення і кількості западин досліджене на території Західного Поділля (Ягодинська 2014, с. 322). Ці села можна визначити як великі селища – групи сімейних общин. До поселення Чорнівка III примикає курганний могильник IX – X ст., який нараховує близько 80 насипів. Чорнівські поселення утворювали землеробську общину. Земля в таких громадах, на думку О. Й. Неусихіна, поділялася між великими патріархальними сім'ями (Неусыхин 1956, с. 83).

Загальна площа поселень гнізда становила 18,5 га, а відповідно селітебна – 9,25 га. На ній могло знаходитися 46,25 садиб із 92,5 житлами. Чорнівська община VIII – X ст. могла нараховувати 555 мешканців. Приблизно на таку кількість населення на території кожного гнізда-поселень (350-400 чоловік) вказував свого часу й Б. О. Тимошук (Тимошук 1990, с. 104).

Наприкінці X ст. Буковина остаточно увійшла до складу Київської держави. В цей час неподалік від Чорнівського гнізда поселень, з метою “окняжіння” території Середнього Подністрів'я, київські воїни спорудили князівську фортецю. Вона розміщувалася між нинішніми селами Чорнівка й Горішні Шерівці, на одній із найвищих гір Хотинської височини, що підноситься на 483 м і називається Городище. Ця фортеця панувала над величезною територією як опорний пункт князівської влади і основний центр феодалної експлуатації місцевого населення. Відбувалося “окняжіння” сільських общин (в тому числі Чорнівської), які змушені були платити данину на користь великого князя. В цей період внаслідок боротьби центральної влади з місцевим сепаратизмом відбулося масове знищення старих адміністративно-господарських центрів. Чорнівський комплекс поселень теж зазнав змін.

На поселеннях життя поступово припиняється, а ремісничий люд переселяється нижче за течією р. Мошків і створює нове поселення в ур. Пуста Чорнівка. Які розміри воно мало в XI ст., через недостатню дослідженість, сказати важко. Ясно одне, що кількісно населення скоротилося. Поселення Пуста Чорнівка стало осередком нового Чорнівського гнізда поселень. Тут знайдено значну кількість кераміки, скупчення залізних шлаків, ювелірні прикраси, предмети імпорту. Все це нашттовує на думку, що саме сюди переселилися ремісники з поселення Чорнівка II.

У середині XII ст. Буковина увійшла до складу Галицького князівства. Політична ситуація на теренах краю змінилася. У зв'язку з утворенням нових державно-політичних структур – удільних князівств – фортеці, які належали київським князям (у даному випадку Горішньошерівецька) втратили своє значення і занепали. Натомість місцева князівська влада споруджує нові державні фортеці. Однією з них була Ленківецька в долині р. Прут, яка прикривала розгалуження торгових шляхів і була осередком подальшого феодалного “окняжіння” теренів краю. Аналогічні процеси проходили і на інших територіях давньоруської держави.

На XII ст. Чорнівський господарсько-адміністративний комплекс складався із восьми поселень і феодалного замку. Найбільшим – материнським поселенням гнізда – було селище Чорнівка I, в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягалось вздовж ріки майже на 1 км. В ширину воно займало близько 300 м. і мало площу близько 30 га. Інші поселення мали наступні площі: Чорнівка 8 – 3 га, Чорнівка 5 – 1 га, а решта – від 0,5 до 0,7 га. На таких невеликих поселеннях могло мешкати близько 25-40 селян, а середня заселеність на поселеннях складала 15-20 мешканців. Аналогічні дані наводить А. В. Куза стосовно давньоруських поселень інших територій та Л. Л. Полевой для Молдавського князівства середини XIV ст. (Куза 1985, с. 100; Полевой 1979, с. 178).

Приблизно в середині XII ст. землі Чорнівського гнізда поселень були передані, мабуть, у тимчасове користування боярину – слугі князя. Саме тоді галицькі князі освоювали території, розташовані вздовж Дністра і Пруту. Можна припустити, що в другій половині XII ст. боярин поруч із залежним селом, розташованим в урочищі Пуста Чорнівка, збудував замок, який поєднував у собі риси військово-адміністративного і господарського центру округи (рис. 1: Б). Він давав можливість феодалу здійснювати ефективний позаекономічний примус щодо місцевого селянства і не боятися нападів ворожого війська під час міжусобиць, які породжувалися самим характером феодальних виробничих відносин. За відсутності стримуючої сили в особі централізованої держави вони виникали дуже часто. Можливо, замок споруджено за галицького князя Ярослава Осмомисла, який, за виразом літописця, “расстроил землю свою” (Ипатьевская летопись 2001, с. 656).

Загальна площа, яку займали поселення Чорнівського гнізда в цей час складала, 37 га. Однак, неправомірно вести розрахунки, беручи до уваги відношення площі всього поселення до площі одного житлового комплексу. Як засвідчують матеріали археологічних розкопок на відкритих поселеннях, периферійні ділянки не мали житлової забудови. Тому при розрахунку кількості мешканців відкритих поселень слід брати до уваги лише половину площі поселень. Тому ми будемо брати до уваги лише 18,5 га. Феодальний замок займав 0,2 га.

Складніше визначити площу однієї селянської садиби, оскільки жодне з поселень не розкопано повністю. Тому ми не маємо об'єктивних даних стосовно щільності сільської забудови у XII – першій половині XIII ст. Ясно, що дані, отримані в результаті польових розвідок, не можуть претендувати на цілковиту достовірність, оскільки вони здобуті в результаті обстежень темних плям від дворів на зораному полі або середньої відстані між ними. Аналогічна картина простежується і в інших регіонах Київської держави, однак в сумі вони все ж здатні дати певне уявлення про щільність забудови відкритих поселень у давньоруську епоху. Але останнім часом у результаті активних археологічних розкопок встановлено, що для відкритих поселень теж характерна садибна забудова з огорожею. Так, на поселенні Ліскове, на площі 6500 м<sup>2</sup>, було три садиби, розділені огорожею. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 32). Садиби на Григорівському поселенні займали площу 250 – 300 м<sup>2</sup>, де розміщувалися два житла, господарські будівлі, хліви, льохи. Всі споруди розташовувалися півколом. Відстань між садибами становила 20-35 м. (Петрашенко 2003, с. 92-100). Досліджені огорожені садиби на поселенні Автуничі на Чернігівщині (Готун, Моця 1993, с. 68-71). Відомі садиби площею 300 – 400 м<sup>2</sup> на поселенні Хмельниця на Чернігівщині. Вони розташовані по довгій осі селища вздовж ріки. Інтервал між ними складав 20-30 м. Котловани жител і господарських споруд розташовані по колу, залишаючи по центру вільну від забудови територію. В середині двору знаходилися господарчі та зернові ями. На поселенні XII – першої половини XIII ст. біля Шестовиці виявлено садибу, яка разом із присадибною ділянкою займала 0,25 га. Подібні розміри простежено на поселенні Ліскове, де садиби займали площу 0,6-0,9 га. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 28). Під час досліджень поселення Чорнівка-8 на площі 3 га простежено 6 плям від дворів отже, на один двір припадало 0,5 га. (Тимошук 1982, с. 112). Біля с. Баламутівка під час розвідок на поселенні в урочищі Таборище на зораному полі виднілися чорні плями діаметром 8 – 14 м. Відстань між ними становила 25-30 м. (Тимошук 1990, с. 99). Подібна картина простежена на поселенні поблизу феодального замку в с. Молодія. Тут на полі простежено сліди 10 чорних плям від садиб (Тимошук 1982, с. 105). На поселенні X – XI ст. Коростувата-3 досліджено 10 садиб із природними межами й слідами напівземлянкових жител і наземних господарських споруд (Филипчук 2012, с. 274). Аналогічні відстані між садибами в 20-30 м. зафіксовані й на інших територіях Давньоруської держави, зокрема в с. Хмельниця на Чернігівщині, Білорученському селищі на Смоленщині, Дорогобужі на Волині (Куза 1985, с. 98; Прищепя с. 63)

На теренах України визначено, що площа середньостатистичної селянської садиби на неукріплених поселеннях становила приблизно 0,20 – 0,25 га, на поселен-

нях при замках – 0,12 – 0,13 га. (Толочко 1989, с. 194-195). Аналогічні дані наводить В. К. Козюба (Козюба 2016, с. 134-135).

Знаючи загальну площу сільських поселень і середньостатистичні розміри однієї садиби, можна підрахувати їх загальну кількість. В зазначених селищах могло розміщуватися близько 92,5 садиби. Зрозуміло, що це число відносне, оскільки не всі житлові споруди на садибі могли існувати одночасно в рамках одного поселення.

Тепер важливо визначити кількість членів середньовічної сім'ї. З цього питання висловлювалися різні думки. Питання кількісного складу пересічної сім'ї Давньої Русі досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. При розрахунках кількості її членів вже довгий час використовується ретроспективний метод, при якому за основу брались статистичні матеріали Російської імперії XVIII–XIX ст. або доби пізнього середньовіччя. За підрахунками С. В. Шамрая, середній показник кількості мешканців двору Київської сотні за Рум'янцевським списком 1766 р. становив 7,3 особи, а В. Й. Довженок, спираючись саме на цей метод, визначив чисельність малої сім'ї в 6–7 осіб (Довженок 1961, с. 185; Шамрай 2012, с. 155). Взагалі розмір сім'ї у 6 осіб для XVI – XVII ст. є традиційним в обрахунках для української і польської медієвістики (Яковенко 1993, с. 259, 265). Для періоду розвиненого середньовіччя П. П. Толочко в своїх палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва і всієї Русі вважає, що середньостатистична кількість членів середньовічної сім'ї складала 6 чоловік (Толочко 1989, с. 195). На таку ж кількість вказував свого часу М. Г. Рабинович (Рабинович 1978). Аналогічної думки дотримується В. К. Козюба при історико-демографічній характеристиці давньоруської сім'ї на основі аналізу історичних та археологічних джерел (Козюба 2001, с. 29-41). Вивчивши палеодемографічну ситуацію в районі верхньої течії р. Білоус, О. В. Шекун та О. М. Веремейчик вираховали теж число 6 членів для однієї сім'ї (Шекун, Веремейчик 1999, с. 63). Аналогічну кількість членів давньоруської сім'ї називає й С. П. Маярчак (Маярчак 2018, с. 98). Дехто з науковців вважає, що поширена в археологічній літературі теза про чисельність давньоруської сім'ї в 6–7 чоловік завищена (Петрашенко 1999, с. 74). Західноєвропейські джерела дають для IX – XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім'ї в 4 – 5 чоловік (Мурав'єв, Самаркин 1973, с. 22). Для XIV – XV ст. в Молдавському князівстві Л. Л. Полевой виводить середньосімейний коефіцієнт 4,5 особи (Полевой 1979, с. 178). На основі досліджень поселення Монастирок В. О. Петрашенко дійшла висновку, що з урахуванням дітей одна сім'я могла складатися з 5 людей (Петрашенко 1999, с. 74; Томашевский, Гавритухин 1992, с. 20). П. М. Третьяков та Б. О. Тимошук теж дотримуються цифри в 5 осіб стосовно періоду VIII – X ст. (Тимошук 1990, с. 21). На перший погляд, різниця в цифрах несуттєва. Але як зазначає В. К. Козюба, вона стає відчутною, коли ці дані використовувати в палеодемографічних і, ширше, палеоекономічних розрахунках та моделюваннях (Козюба 2001, с. 29). При цьому він зазначає, що такий показник є умовним і пов'язаний з багатьма факторами, серед яких найголовнішими є рівень дитячої смертності, тривалість життя жінок, кількісне співвідношення чоловіки–жінки, дітородний вік і дітородний період жінок, рівень бездітності (Козюба 2016, с. 171). Автор дотримується погляду більшості археологів і вважає, що середньостатистичний коефіцієнт кількості осіб однієї сім'ї може складати 6 чоловік. До складу однієї садиби могло входити в середньому 2-5 жител, в яких мешкали батьки і їхні діти із сім'ями. Звичайно, не всі вони існували водночас протягом століття, але не менше як 2 житла в одній хронологічній фазі.

Отже на 92,5 садибах, ймовірно, функціонувало одночасно біля 185 жител.

Знаючи приблизну кількість селянських дворів і жител на подвір'ї ми можемо отримати кількість населення досліджуваного регіону в XII – першій половині XIII ст. Якщо виходити із середньостатистичного визначення кількості членів однієї сім'ї, то ми отримаємо на все гніздо поселень 1110 селян, що складало близько 15,8 осіб на км<sup>2</sup>.

Така щільність населення характерна для багатьох районів давньоруської держави. Аналогічні дані одержали О. В. Шекун та О. М. Веремейчик на поселенні Ліскове (Шекун, Веремейчик 1999, с. 64). Середня щільність населення у межиріччі Дніпра і Десни для XII – першої половини XIII ст. приблизно становила 10 – 12 людей на 1 км<sup>2</sup> (Толочко 1989, с. 201).

За підрахунками Жана Фурасьє, для Франції часів Старого порядку, щоб забезпечити їжею одну людину, потрібно було, з урахуванням сівозміни, 1,5 га орної землі (Бродель 1986, с. 40). Отже, щоб прогодувати населення гнізда, потрібно було 1665 га землі. Ця цифра, певною мірою, відповідає сучасним даним стосовно орних земель Чорнівки. Їхня площа може бути дещо збільшена, якщо врахувати немовлят віком до одного-двох років.

Отже, Чорнівський адміністративно-господарський комплекс в XII – першій половині XIII ст. мав порівняно складну структуру. До його складу входили: феодална укріплена садиба, велике село та малі селища-кути. З літопису відомо, що після розгрому Києва військо Батия рушило на захід, спрямовуючи свій удар на Володимир і Галич. У той же час, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, монголо-татари спустошували й інші райони. З Галича війська хана рушили на Угорщину. Деякі з них на чолі з Киданом і Бурі перейшли Карпати через Роднянський перевал. Можливо, це угруповання рухалось до перевалу через Снятин, далі долинами Черемошу, Путили і Сірету до Бистриці. Як зазначає Л.Л. Полевой, загін еміра Кидана три дні йшов до Трансільванії на Бану Родну лісами Буковини (Полевой 1979, с. 156). Цілком ймовірно, що частина даного загону зруйнувала Чорнівський замок. Хоча не виключено, що укріплена садиба над Мошково могла згоріти в результаті феодалної усобиці. Дружини феодалів після навали монголо-татар почали використовувати і їхнє озброєння, а саме стріли. Вістря останніх досить широко представлені в матеріалах Чорнівського городища.

Після знищення феодалного замку структура Чорнівського адміністративно-господарського комплексу різко змінюється. Укріплена садиба не була відбудована, хоча життя на її території ще деякий час продовжувалося. Ймовірно, що після розорення замку місцеві жителі позбирали загиблих і поховали в одному місці, яке поки що невідоме. На це вказує той факт, що на городищі скрізь простежуються сліди пожежі та битви (поламане озброєння, монголо-татарські наконечники стріл тощо). Вони залишилися непоміченими під товстим шаром згорілого перекриття оборонних клітей, яке завалилося на них.

У другій половині XIII ст. після монголо-татарської навали Чорнівське гніздо значно скоротилося. Припинили існування кути-висілки. В час постійних нападів степових орд жити невеликими селами стало неможливо і небезпечно. Продовжувало функціонувати лише велике село в урочищі Пуста Чорнівка, але й воно у другій половині XIII – XIV ст., як показали археологічні знахідки, значно зменшилося у своїх розмірах. За народними переказами, мешканці Пустої Чорнівки покинули поселення і заснували у верхів'ї р. Мошків, вкритому густими лісами, сучасну Чорнівку, яка вперше згадується в феодалній грамоті під 1412 р. як “Вышная Чернавка” (Costăchescu 1932, р. 78, 98). Подібна ситуація простежена і на інших територіях давньоруської держави.

Таким чином на всій території Русі відбувалися спільні процеси, а саме йшло інтенсивне господарське освоєння значних територій, що виражалось у демографічній ситуації XII – першої половини XIII ст. Цей процес був перерваний нашествиям монголо-татарських орд.

## ЛІТЕРАТУРА

Бибиков, С. Н., Толочко, П. П. 1988. Проблемы палеодемографии и палеоэкономики (археологический аспект исследований) В: Жиромская В.Б. (отв. ред.). *Проблемы исторической демографии СССР*. Киев. Наукова думка, с. 34–40.

Бродель, Ф. 1986. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.* Т. I. Москва. Прогресс.

Готун, І. А., Моця, О. П. 1993. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці В: Толочко, П.П. та ін. (ред.). *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова (14–16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*. Чернігів. Сіверянська думка, с. 68-71.

Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я Х – XIII ст.* Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Гупало В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI – XIII століттях (соціоісторичні реконструкції)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* Київ. АН УРСР.

*Ипатьевская летопись*. 2001. В: Муравьева, Л. Кузьмина, Л. (сост.). Полное собрание русских летописей. Т. II. 5-е изд. Москва: Языки славянской культуры.

Козюба, В. К. 2001. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 1, с. 29-41.

Козюба, В. К. 2016. *Садиба Х – XIII ст. (за матеріалами південноруських земель)*. Дисертація к.і.н. ІА НАНУ.

Куза, А. В. 1985. Неукрепленні поселення. В: Рыбаков, Б.А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 96–104.

Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністрівського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О.В.

Муравьев, А. В., Самаркин, В. В. 1973. *Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V – XVII в.)*. Москва: Просвещение.

Неусыхин, А. И. 1956. *Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI – VIII вв.* Москва: АН СССР.

Петрашенко, В. О. 1999. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 60-77.

Петрашенко, В. 2003. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. В: Коцур, В.П. (ред.). *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 14, с. 92-100.

Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв.* Кишинев: Штиинца.

Прищепа, Б. А. 2016. *Погоринські міста в X – XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.

Рабинович, М. Г. 1978. *Очерки этнографии русского феодального города*. Москва: Наука.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1984. Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой области. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 179, с. 19-26.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіівський Поділ*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI – X вв. н.э.* Москва: Наука.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.

Томашевский, А. П., Гавригухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеровка-1*. Киев: Препринт.

Филипчук, М. А. 2012. *Слов'янські поселення VIII – X ст. в українському Прикарпатті*. Львів: Видавництво «Астролябія».

Шамрай, С. В. 2012. *Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історикогеографічна та економічна характеристика)*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: РВК "Десянська думка".

Ягодинська, М. 2014. До питання садибної забудови на поселеннях Західного Поділля. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні студії*, 5, с. 321–336.

Яковенко, Н. М. 1993. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ: Наукова думка.

Costăchescu, M (eds.). 1932. *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*. Iași: Viata Românească, 2.

## REFERENCES

Bibikov, S. N. Tolochko, P. P. 1988. Problemy paleodemografii i paleoekonomiki (arkheologicheskiy aspekt issledovaniy) V: Zhiromskaya V.B. (otv. red.). *Problemy istoricheskoy demografii SSSR*. Kiyev: Naukova dumka, s. 34-40.

Brodel, F. 1986. *Materialnaya tsivilizatsiya. ekonomika i kapitalizm. XV – XVIII vv.* T. I. Moskva: Progress.

Hotun, I. A., Motsia, O. P. 1993. Sotsialnyi aspekt v zabudovi ta khronolohichni etapy funktsionuvannya davnoruskoho selyshcha Avtunychi V: Tolochko, P.P. ta in. (red.). *Slov'iany i Rus u*



*naukovii spadshchyni D.Ya. Samokvasova: Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru, prysoviachenoho 150-richchuu vid dnia narodzhennia D.Ya. Samokvasova (14–16 veresnia 1993 r., m. Novhorod-Siverskyi).* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 68-71.

Hotun, I. A. 2016. *Sotsialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednoho Podniprov'ia X – XIII st.* Dysertatsiia k.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy

Hupalo, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI – XIII stolittiakh (sotsioistorychni rekonstruktsiia).* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* Kyiv: AN URSS.

*Ipatyevskaya letopis.* 2001. V: Muravyeva, L. Kuzmina, L. (sost.). *Polnoye sobraniye russkikh letopisey.* T. II. 5-e izd. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury.

Koziuba, V. K. 2001. *Istoryko-demohrafichna kharakterystyka davnoruskoi sim'i (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel).* *Arkheolohiia*, 1, s. 29-41.

Koziuba, V. K. 2016. *Sadyba X – XIII st. (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Dysertatsiia k.i.n. IA NANU.

Kuza, A. V. 1985. *Neukreplennyye poseleniya.* V: Rybakov, B.A. (red.). *Drevnyaya Rus. Gorod. zamok. selo.* Moskva: Nauka. s. 96–104.

Maiarchak, S. P. 2018. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Serednodnistrovskoho Livoberezhzhia u IX–XIII st. i formuvannia Ponyzzia.* Khmelnytskyi: FOP Storozhuk O.V.

Muravyev, A. V. Samarkin, V. V. 1973. *Istoricheskaya geografiya epokhi feodalizma (Zapadnaya Evropa i Rossiya v V – XVII v.).* Moskva: Prosveshcheniye.

Neusykhin, A. I. 1956. *Voznikoveniye zavisimogo krestianstva kak klassa rannefeodalnogo obshchestva v Zapadnoy Evrope VI – VIII vv.* Moskva: AN SSSR.

Petrashenko, V. O. 1999. *Davnoruske selo za materialamy poselennia v Kanivskomu Podniprov'ii.* *Arkheolohiia*, 2, s. 60-77.

Petrashenko, V. 2003. *Zhytla ta vnutrishnia zabudova sadyb davnoruskykh poselen Kyivskoi Naddnyprianshchyny.* V: Kotsur, V.P. (red.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh statei.* Pereiaslav-Khmelnytskyi, 14, s. 92-100.

Polevoy, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoy geografi Moldavii XIII – XV vv.* Kishinev: Shtiintsa.

Pryshchepa, B. A. 2016. *Pohorynski mista v Xh – XIII st.* Rivne: PP Diatlyk M.

Rabinovich, M. G. 1978. *Ocherki etnografii russkogo feodalnogo goroda.* Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Gnezdo slavyanskikh poseleniy u s. Chernovka Chernovitskoy oblasti. Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR.* 179. s. 19-26.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiyivskiy Podil.* Kyiv: Naukova dumka.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.).* Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavyanskaya obshchina VI – X vv. n.e.* Moskva: Nauka.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskiy feodalnyy gorod.* Kiyev: Naukova dumka.

Tomashevskiy, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavyanskoye poseleniye Teterovka-1.* Kiyev: Preprint.

Fylypchuk, M. A. 2012. *Slov'ianski poselennia VIII – X st. v ukrainskomu Prykarpatti.* Lviv: Vydavnytstvo «Astroliahiia».

Shamrai, S. V. 2012. *Kyivska sotnia na Hetmanshchyni v XVII–XVIII vv. (Istorykoheohrafichna ta ekonomichna kharakterystyka).* Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskiy O.V.

Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennia Liskove.* Chernihiv: RVK "Desnianska dumka".

Yahodynska, M. 2014. *Do pytannia sadybnoi zabudovy na poselenniakh Zakhidnoho Podillia.* V: Tolochko, P. P. (red.). *Arkheolohichni studii*, 5, s. 321–336.

Yakovenko, N. M. 1993. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina).* Kyiv: Naukova dumka.

Costăchescu, M (eds.). 1932. *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare.* Iași: Viata Românească, 2.

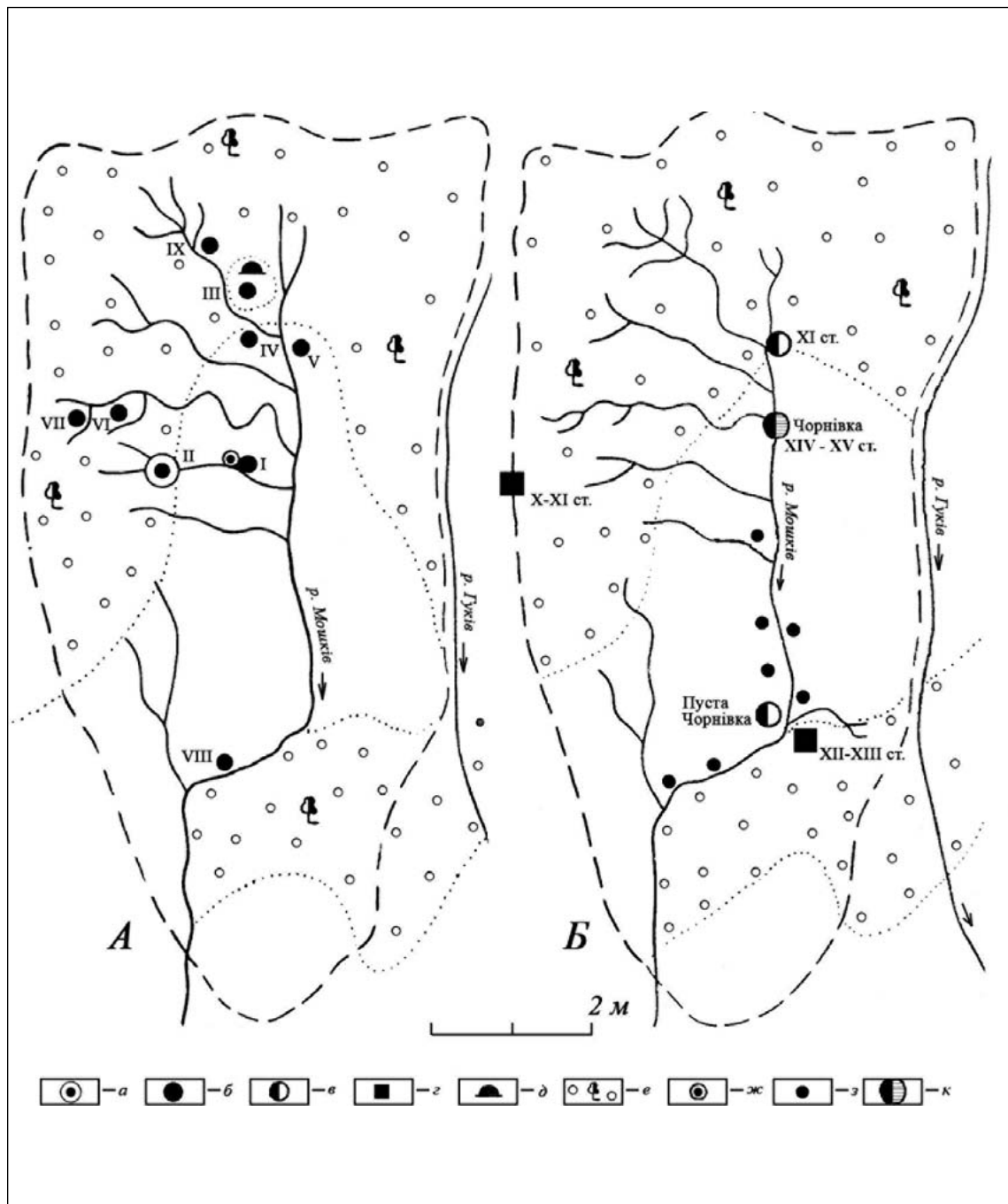
**I. P. Vozny, A. V. Fedoruk**

## **DEMOGRAPHIC SITUATION ON THE TERRITORY OF CHORNIV NEST SETTLEMENTS DURING 10<sup>th</sup> – EARLY 13<sup>th</sup> CENTURIES**

The article analyzes the possible number of people living on the territory of Chorniv nest settlement; the most investigated in Northern Bukovina, since modern historical demography needs data gained from archaeological materials. The main component of the development of villages and cities of ancient times is the estate, which is repeatedly

mentioned in written sources. Chorniv nest settlement is a unique archaeological monument for demographic measurements. Since the cultural layer of settlements of this period is mostly not blocked by later deposits, therefore calculations can be carried out with the greatest probability. The basis of the calculations was taken from theoretical inquiry of P. Tolochka. Total resource zone of this nest, extended along Moshkov River, is about 7,000 hectares. It had a very favorable living condition. The history of the Chorniv nest began with a small settlement of the Prague culture of the 5<sup>th</sup> – 7<sup>th</sup> centuries, located on the first subterranean terrace of Ruly River. In the 8<sup>th</sup> – 10<sup>th</sup> centuries it expanded throughout the valley of the Moshkov River, and on its tributaries, a nest of Slavic settlements was formed, consisting of the economic-administrative center, seven villages and a burial mound, which formed agricultural community. The total area of settlements of the nest was 18.5 hectares, and accordingly the settlement was 9.25 hectares. It could have 46.25 estates with 92.5 homes. Chorniv community of the 8<sup>th</sup> – 10<sup>th</sup> centuries could have 555 inhabitants. In the late 10<sup>th</sup> century Bukovyna became a part of Kyiv state. During this period, as a result of the struggle of the central government with local separatism, mass extermination of old administrative and economic centers took place. The Chorniv settlement complex had also undergone changes. The nest of settlements collapsed. Local population moved below the flow of Moshkov River and formed a new settlement in Pust Chornivka, which became the center of a new Chorniv nest of settlement. In the middle of the 12<sup>th</sup> century, when Bukovyna became a member of Galician principality, the Chorniv nest of settlements grew again into eight settlements and the feudal castle. There could be about 92.5 homesteads, in which about 185 dwellings could function simultaneously. If we proceed from the average determination of the number of members of one family for 6 people, then we will find that 1110 peasants account for the entire nest of settlements, which was about 15.8 people per km<sup>2</sup>. This information corresponds with the data from other territories of Old Russian state. After the Mongol-Tatar invasion in the late 13<sup>th</sup> century, Chorniv nest collapsed. Survivors left the settlement and founded in the upper part of Moshkov River, covered with dense forests, the modern Chornivka, which was first mentioned in the feudal literature in 1412. Thus, as evidenced by the research, there were demographic shifts in the regions of Northern Bukovyna that characterizes the entire ancient Rus.

*Keywords:* demography, farmstead, residential area, nest of settlements, Chornivka.



**Рис. 1.** Чорнівське гніздо поселень VI – X ст. (А) і X – XV ст. (Б) (за Б.О. Тимошуком [1990, с. 73, рис. 28])  
 а – поселення-общинний центр; б – селище VIII – IX ст.; в – велике селище X – XV ст.; г – городище-феодалний центр; д – курганний могильник; е – ліс; ж – селище VI – VII ст.; з – мініатюрне селище XII – XIII ст.; к – поселення XIV – XV ст. – сучасне с. Чорнівка